

ԶՄԻՒՆԻԱՅԻ ԱՂԷՏԸ ՀԱՅ ԴԵՐԱՍԱՆՆԵՐԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ

Արծուի Հ. Բախչինյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

1922 թ. Զմիռնիայի աղէտի վերաբերեալ բազմազան վկայութիւններ առկայ են նաեւ հայ թատերական յուշագրական գրականութեան մէջ: Հետաքրքիր զուգադիպութեամբ՝ քաղաքում այդ աղէտալի իրադարձութեան ժամանակ գտնուել են արեւելահայ թատրոնի գործիչներ, որոնք եւ որոնց ժառանգներն իրենց յուշագրութիւններում «առաջին աղբիւրից» գրաւոր վկայութիւններ են թողել աղէտի մասին: Արեւելահայ բեմի առնուազն վեց գործիչ ականատես է եղել եւ վերապրել Զմիռնիայի աղէտը: Նրանց յայտնուելն օսմանեան այդ նաւահանգստային քաղաքում պատահական էր, սակայն ոչ անսպասելի. հայ մշակոյթի կենտրոններից մէկը՝ Զմիռնիան, միշտ ունեցել է այցելու հայ մտատրականներ եւ արուեստագէտներ: Անսպասելի թերեւս հայ դերասանների որպէս ռուսահպատակ ներկայանալու իրողութիւնն է, որի շնորհիւ էլ նրանք ազատուել են մահից:

Սոյն հրապարակման մէջ ներկայացուած են այդ յուշագրութիւնների համապատասխան հատուածները՝ Հայկ եւ Էմմա Արծիւների «Աշխարհով մեկ» (Երեւան, 1964), Մարիկա Աբելեանի «Իմ հօր՝ Յովհաննէս Աբելեանի մասին» (Երեւան, 2000, ռուսերէն) եւ Եւգենեա Արիստակեանի «Յուշեր գաղութահայ կեանքից» (Կահիրէ, 2019) հատորներից: Բոլոր յուշագիրներն էլ հաստատում են ծանօթ իրողութիւնները՝ հայերի եւ յոյների յուսահատ ինքնապաշտպանութիւնը, թուրքերի՝ հայկական թաղի թալանն ու հրկիզումը, օտարերկրեայ նաւերի դեկավարների՝ աղքատ աղէտեալներին փրկութիւնը մերժելը, մինչդեռ հարուստներին դրամով ընդունելը եւ այլն:

Թէեւ այդ յուշագրութիւններն արդէն հրատարակուած են, սակայն լինելով ոչ այնքան դիրամատչելի (եւ անծանօթ), անելորդ չէ դրանց վերարձարծումը սոյն համարնագրում՝ մատչելի դարձնելու համար պատմաբաններին եւ ցեղասպանագէտներին եւ լրացուցիչ մանրամասներ հաղորդելու տուեալ իրադարձութեան վերաբերեալ:

Բանալի բառեր՝ Զմիռնիայի աղէտ, արեւելահայ դերասաններ, ականատեսի վկայութիւններ, Յովհաննէս Աբելեան, Եւգենեա Արիստակեան, Սուրաբեաններ, Հայկ Արծիւ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 10.12.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 05.02.2023:

The article was submitted on 10.12.2022 and accepted for publication on 05.02.2023.

Статья поступила 10.12.2022 и была принята к публикации 05.02.2023.

Ինչպէս հղել՝ Արծուի Հ. Բախչինյան, «Զմիռնիայի աղէտը հայ դերասանների յուշերում», *Ցեղասպանագիտական հանդէս* 11, no. 1 (2023), 50-61:

How to cite: Artsvi H. Bakhchinyan, “Smyrna Catastrophe in the Memoirs of Armenian Actors” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 50-61.

Как сослаться: Арцви Г. Бахчинян, “Смирнская катастрофа в воспоминаниях армянских актеров,” *Цехаспаназитакан андес* 11, no. 1 (2023), 50-61.

Ներածություն

1922 թ. Չմիտնիայի աղետի վերաբերեալ վկայությունները բազմազան են: Դրանք թողել են ամենատարբեր մարդիկ՝ սկսած այդ տարիներին ամերիկեան մամուլի թղթակից Էռնեստ Հեմինգուեյից մինչև բազմաթիվ շարքային վերապրածներ: Սակայն անսպասելի էր այդ իրադարձության վերաբերեալ առաջին աղբիւրի վկայություններ գտնել հայ թատերական յուզագրական գրականության մէջ: Հետաքրքիր զուգադիպություններ՝ Չմիտնիայի աղետի ժամանակ քաղաքում են գտնուել արեւելահայ թատրոնի որոշ գործիչներ, որոնք եւ որոնց ժառանգներն իրենց յուզագրություններում նոյնպէս գրատր վկայություններ են թողել աղետի մասին:

Սոյն հրապարակման մէջ ներկայացնում ենք այդ յուզագրությունների համապատասխան հատուածները: Դրանք արդէն հրատարակուած են, երկուսը՝ Սփիւռքում, մէկը՝ 1960-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում, ասել է թէ՛ այնքան էլ դիրամատչելի չեն, ուստի եւ անլորդ չենք համարում դրանց վերաբժարծումը տուեալ համաբնագրում՝ մատչելի դարձնելով պատմաբաններին եւ ցեղասպանագէտներին:

Յովհաննէս Արեւեան

Չմիտնիայի աղետի օրերին քաղաքում է գտնուել հայ բեմի ականաւոր դերասան Յովհաննէս Արեւեանը (1865–1936) հիւրախաղերի նպատակով: Ըստ նոյն քաղաքում գտնուող դերասան Հայկ Արծիւի՝ Արեւեանը Չմիտնիայում մտադիր է եղել ներկայացնել ժամանակին տարածում գտած թատերախաղերից մէկը՝ Գ. Գէի «Տրիլբին», եւ ապա մեկնել Եւրոպա: Սակայն Արեւեանը Չմիտնիայում հանդիպել է դժուարությունների, չի կարողացել գտնել անհրաժեշտ դերակատարների եւ մի կազմակերպություն, որ կարողանար իրացնել ներկայացման տոմսերը: Նրան օգնության է հասել Հայկ Արծիւն, որը գտել է դերակատարներ, եւ Արեւեանը «Տրիլբին» ներկայացրել է մեծ յաջողութեամբ¹:

Արեւեանի՝ Չմիտնիայում ունեցած փորձառութեան մասին գրել է դերասանի դուստրը՝ Մարիկան, ինչպէս նաեւ իր անուշահոտ յիշողություններում: Յուզագրությունն առաջին անգամ լոյս է տեսել 2000 թ., իսկ մեր հայերէն թարգմանութեամբ՝ լիբանանահայ մի ամսագրում, 2000-ական թթ. (ցաւօք, ամսագրի համարը մեր ձեռքին չէ):

Ստորեւ ներկայացնում ենք Մարիկա Արեւեանի յուզագրութեան՝ Չմիտնիայի աղետի վերաբերեալ հատուածը.

«Հայրիկին հրաիւրեցին հիւրախաղերի Իգմիր (Չմիտնիա): Չմիտնիացի հայերը մեզ պատմեցին, թէ ինչպէս էր Արեւեանը կարօտում ընտանիքին: Այդ ժամանակ սկսուեց յոյների պատերազմը թուրքերի դէմ: Մենք ապրում էինք հիւրանոցում, որ գտնուում էր քաղաքի հայկական մասում՝ ասիից հեռու: Տեսնելով ամենքի եւ ամէն ինչի տարհանումը՝ մենք հասկացանք, որ քաղաքը վտանգի մէջ է, եւ որ շուտով թուրքերը

1 Հայկ Արծիւ, Էմմա Արծիւ, *Մշխարհով մէկ* (Երևան, Հայպետհրատ, 1964), 27-28:

կը մտնեն: Եւ իսկապէս այդպէս էլ պատահեց: Այրում էր քաղաքի հայկական մասը, թորքերը ձերբակալում էին հայերին եւ յոյներին: Բոլոր մարդիկ ծովափ թափուեցին: Մեզ մնում էր հետեւել նրանց օրինակին եւ նոյնպէս դուրս վազել առանց իրերի՝ փրկելով միայն մեր կեանքը: ...Ծովափին բարեկրեան խառնաշփոթ էր: Բոլորն օգնութիւն էին սպասում օտարերկրեայ նաւերից: Անսովոր մի գոռոց կար, երբեմն լսում էին իրենց գաւակներին կանչող մայրերի ձայները: Խեղճ ժողովուրդը մեջքին դրած տանում էր իր կարասիները, շատ փոքրիկ երեխաներին՝ լաթերի մեջ փաթաթած, հիւանդանոցից դուրս էին եկել խալաթաւոր հիւանդները եւ, ոտքերը հագլի շարժելով, գնում էին ամբոխի հետ. պատահում էին եւ կոյրեր, որոնք, ձեռքերը տարածելով, գնում էին ամբոխի միջով՝ չհասկանալով, թէ ինչ է կատարում: Իրենց այրուող հիւանդանոցները լքեցին նաեւ հոգեկան հիւանդները: Հարուստ հայերը եւ յոյները մեծ գումարներով բարձրանում էին նաւեր, որ մեկնելու էին Եւրոպայի տարբեր քաղաքներ. իսկ չքաւորներն ո՞ր գնային: Երբեմն աղջիկները լողում էին դէպի նաւերը, որ հերթի էին կանգնած: Զմիւռնիայի յոյն եւ հայ աղջիկները շատ լաւ էին լողում եւ կարող էին երկար մնալ ջրի վրայ: Նրանք լողալով մօտենում էին նաւերին եւ, բռնելով ճոպաններից, խնդրում էին նաւաստիներին տախտակամած բարձրացնել իրենց: Անխիղճ օտարերկրացիները կտրում էին ճոպանները, որպէսզի աղջիկները չկարողանան լողալ իրենց մօտ:

Մենք գնացինք այնտեղ, որտեղ կանգնած էին թորքական իշխանութիւնները՝ Քեմալ փաշայի ղեկավարութեամբ: Յոգնած, քաղցած՝ մենք սարսափելի տեսք ունէինք, սակայն գլխատորը չսկատուելու վախն էր: Մայրիկը հայրիկին մի գլուխ վալերիան էր տալիս, իսկ մենք գլխարկներն այնպէս էինք խոթել գլուխներս, որ մեր աչքերը չէին երեւում. դա նրա համար էր, որ ազատուէինք տեղական բաշիբոզուկներից, որոնք անօրինութիւններ էին կատարում, տանում էին աղջիկներին: Առաւօտուայ կողմ մենք սարսափելի պատկերի ակնատես եղանք: Թորքերի շտաբ էին բերում մերթ յոյների, մերթ հայերի, իսկ մեր կողքին տեղաւորուած էր մի հայ ընտանիք՝ ամուսինը, կինը եւ որդին: Ամուսինն ուսուցիչ էր: Յանկարծ նրան մօտեցան, բռնեցին եւ սկսեցին քարշ տալ դէպի շտաբ: Նա առանց երկար մտածելու դուրս պրծաւ, նետուեց ծովը եւ լողաց: Ժամապահները սկսեցին կրակել, եւ մի ակնթարթում ջուրը կարմրեց այդ խեղճ ուսուցչի արիւնից: Կնոջ եւ որդու աչքի առաջ նա սկսեց խեղդուել, իսկ նրանք նոյնիսկ լաց լինել չկարողացան՝ վախենալով ժամապահներից: Այդ տեսարանը ծանր ազդեց Արեւեանի վրայ: Նա նոյնիսկ ասաց. «Գնամ շտաբ եւ ասեմ, որ ես էլ հայ եմ»: Մայրիկը նրան հանգստացրեց եւ խնդրեց շեշտել այն, որ մենք պատահաբար ենք Զմիւռնիայում, որ մենք ռուսաստանցի դերասաններ ենք եւ այլն: Այդ ժամանակ մի ինքնաշարժ անցաւ, որտեղ նստած էր Քեմալ փաշան, որ ուշադիր նայեց մեզ: Դա գեղեցիկ, կամային դէմքով մարդ էր: Պէտք է որոշէինք ինչ ձեռնարկել: Հայրիկը որոշեց գնալ Քեմալ փաշայի մօտ: Մենք դուրսն էինք կանգնած եւ տեսնում էինք ամէն բան, որ կատարում էր շտաբի շէնքում: Ահա հայրիկը հանեց իր անգլիական գլխարկը, բարի աչքերը դարձրեց դէպի քաղաքի պարէտ Քեազիմ բէյը: Արեւեանը գերագանց էր խօսում թորքերէն: Ես վախով նայում էի իմ սիրելի հայրիկին եւ մտածում էի, որ

յանկարծ նրան էլ կարող են բռնել, ինչպես այն խեղճ ուսուցչին: Բայց տեսնում եմ, որ հայրիկը երկար խօսում է, իսկ այդ ժամանակ մի երիտասարդ հայուհի, գրկին երեխայ, մօտենում է սեղանին եւ ինչ-որ բան է ասում Քեազիմ բէյին: Սա հայրիկին թողթ է տալիս, եւ վերջինս դուրս է գալիս սենեակից: Մօտենալով մեզ՝ հայրիկն ասաց, որ մեզ օթեան են տալիս թուրքական հիրանոցում: Չմիտնիայում թուրքերն ապրում են սարի վրայ, եւ հրդեհն այնտեղ չէր հասնում. քաղաքի գրեթե ողջ թուրքական մասը չէր վնասուել: Հիրանոցում կեղտը սարսափելի էր, մեծ քանակությամբ լուեր կային, սակայն մեր դրութեան մէջ անյարմարութիւնները նկատելը չափազանց մեծ ճոխութիւն կը լինէր: Մեզ անձնագիր տուցին, որ մենք ռուս դերասաններ ենք, եւ մեր ազգանունն էլ ռուսական ձեռով էր՝ Արելով:

....Մենք որոշեցինք մեկնել Սալոնիկ: ....գնացինք փնտրելու Իտալիայի հիպատոսին, քանի որ սաւը, որով պիտի մեկնէինք, իտալական էր: Քանի որ քաղաքի եւրոպական մասն այրում էր, հիպատոսը նստել էր ծովի ափին եւ մուտքի արտօնագրեր էր տալիս: ....[Արելեանը] սկսեց պատմել, որ երբ նա կանգնած էր Քեազիմ բէյի մօտ եւ բացատրում էր նրան, որ մենք ռուսաստանցի դերասաններ ենք, որ պատահաբար ենք ընկել Չմիտնիա, հէնց այդ ժամանակ մի երիտասարդ հայուհի, մանկիկը ձեռքին, մօտեցել է սեղանին եւ ասել. «Այո՛, ես գիտեմ՝ նրանք ռուսներ են»: «Ահա ինչպիսի հերոսութեան է ընդունակ հայուհին»,– հիացած ասաց հայրիկը: Այդ հայուհին փրկում էր որպէս հայ բանտ նետուած ամուսնուն, սակայն նրա մէջ համարձակութիւն եղաւ օգնել հայրենակիցներին: «Այդ հայուհին իսկական Ժաննա դ'Արկ է»,– ասաց նա: Մեր կենսախիւնդ տրամադրութիւնը յամենայն դէպս չկարողացաւ կոտրել Արելեանի տխրութիւնը, որին տանջում էր անարդարութեան մասին միտքը, թե բոլոր երկրների քաղաքագէտները, մեծ քաղաքականությամբ զբաղուելով, կործանում են փոքր ժողովուրդներին, իսկ եւրոպացիները նաւերից շարժանկարի նկարահանումներ են կատարում՝ փոխանակ օգնելու զոհուողներին: Թուրքահայերի ողբերգութիւնը չէր դադարում: Անսովոր խոր, զգայուն եւ բարի մարդ լինելով՝ նա չէր կարող պատկերացնել, որ քաղաքակիրթ եւրոպացիները կարող էին այդպէս դաժան վարուել յոյների եւ հայերի հետ՝ քաղաքը հեշտությամբ թողնելով փորձանքի մէջ եւ իրենց նաւերով հեռանալով»²:

Արիստակեաններ եւ Սուրաբեաններ

Բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ Ռուսաստանից Կ.Պոլիս տարագրուած ծնունդով թիֆլիսեցի թատերական-երաժշտական գործիչ, բեմադրիչ Գերասիմ Արիստակեանը (–1925) 1922 թ., ընտանեկան պարագաների բերումով, Կ.Պոլսից ընտանիքով մեկնել է Չմիտնիա թոքախտաւոր որդուն բուժելու նպատակով: Սակայն Արիստակեանները Չմիտնիայում ոչ միայն կորցրել են իրենց որդուն, այլեւ ականատես եղել քաղաքին պատուհասած աղէտին: Այս մասին իր յիշողութիւններում վկայել է Գերասիմ Արիստակեանի դուստրը՝ պարուհի, երաժիշտ Եւգենեա Արիստակեանը (1890–1970):

2 Марика Абелян, *О моем отце Ованесе Абеляне* (Ереван, Зангак-97, 2000), 27-31.

Այդ յուշերը հրատարակութեան ենք պատրաստել եւ հրատարակել Կահիրէում³ սահմանափակ տպաքանակով⁴:

1922 թ. օգոստոսին զմիտնիացի մի քանի հայ վաճառական, տեսնելով Եւզենեայի պարերը, նրան խնդրել է ելոյթներով հանդէս գալ Միտիլի կղզում: Արիստակեանը վկայել է. «Չնայած որ այնտեղ երկու-երեք հայ ընտանիք կար միմիայն, նրանք իրենց խոստումը լիովին կատարեցին, եւ կարող եմ ասել, որ դրանով փրկեցին եւ մեր կեանքը: Իզմիրի վրայ թուրքերի սկսած արշաւը քիչ վերջը ով գիտի մեզ ինչ դժուարութիւնների պիտի մատնէր, եթէ մենք եւս այնտեղ լինէինք:

...Ընթրիքից յետոյ մեզ հրաւիրող պարոնները կամաց նախագգուշացրին մայրս եւ ինձ, որպէսզի որքան կարելի է՝ շուտ մեկնենք Աթէնք, առանց Իզմիր իջնելու, որովհետև ստացած վերջին լուրի համաձայն, տաճիկ զօրքերը Իզմիր մտնելու մօտ են: Մենք միւս առաւօտ իսկ մեկնեցինք՝ հեռագրելով հօրս, որ նա միանայ մեզ Իզմիրի նաւահանգիստում:

Երբէք չեմ մոռանայ այն տեսարանը, որ պատկերացաւ մեզ նաւը Իզմիր կանգնելուց յետոյ: Դա մի անսկարագրելի պանիկա էր: Իզմիրի նաւահանգիստը այն առաւելութիւն ունի, որ նաւերը մօտենում են անմիջապէս քարափին, եւ քանի որ այդ քարափը քաղաքի ամենագլխաւոր փողոցներից մէկն է, ուստի նաւն էլ կարծես թէ մտնում է ուղղակի քաղաք: Իսելքը կորցրածների պէս մարդիկ շտապում էին նաւ՝ գոռալով, լալով, ճչալով: Մէկ կողմից նաւ էին բարձրացնում փախչողների գոյքերը, դաշնակ ու անկողինները, զինուորականները բաժանում էին իրենց ընտանիքներից, աչքերը լի արտասուքով, կիները ողբում էին, այնպիսի մի աղմուկ, մի իրարանցում էր տիրում շուրջը, կարծես թէ թշնամին արդէն մտած էր քաղաք: Մենք չգիտէինք, բայց իրականութեան մէջ նա արդէն մօտեցել էր քաղաքին եւ յոյն զօրքերը կոտում էին, բայց իզուր, քաղաքը պաշտպանելու համար:

Հայրս, որ եկած էր նաւահանգիստ, ասեց, որ չի պիտի կարողանայ մեզ ընկերանալ, որովհետև ճամփորդութեան վիզան տիրող խճողումի պատճառով դեռ չի ստացած: Մենք շատ մտահոգուած ու տխրած՝ ստիպուած եղանք մեկնել մենակ Աթէնք, ուր 15 օր անցրինք լալով, մինչև որ հայրս մեզ միացաւ: Իզմիրից եկած լուրերը սարսափելի էին: Քաղաքն անցել էր տաճիկների ձեռքը, ամէնուր սպանութիւններ եւ հրդեհ էր, եւ իմ հայրը հրաշքով ազատած էր: Նա աղաչեց մի ռուս նաւի նաւապետին, որպէսզի նրան առնեն նաւի մէջ: Իր՝ ռուսերէն լեզուն իմանալը փրկեց նորան: Նաւապետը խղճաց ոչ միայն հօրս, այլ իր հետ միացած եւ Հայկ Արծիւր ու մէկ ուրիշ հայ երիտասարդ: Նրանց պատմելով՝ թուրքերը թալանել ու այրել են ամբողջ հայ թաղը՝ այդ կողմից մտնելով քաղաք: Իսկ այն սիրուն թատրոնը, որ քարափի վրայ էր եւ ուր ես այնքան ծափահարութիւններ էի ստացած, օդը ցնդել էր կրակների մէջ»⁵:

3 Եւզենեա Արիստակեան, «Յուշեր գաղութահայ կեանքից», տեքստի կազմող, առաջաբանի եւ ծանօթագրութիւնների հեղինակ՝ Արծուի Բախչինեան, *Ջահակիր* շաբաթաթերթ (Գահիրէ), 2019, յատկութեամբ ԻԵ:

4 Արիստակեան, «Յուշեր գաղութահայ կեանքից», <https://pubhtml5.com/aawx/jyin/basic>, դիտուել է՝ 21.02.2023:

5 Արիստակեան, «Յուշեր գաղութահայ կեանքից», 107-109:

Երգենեա Արիստակեանը վկայել է նաեւ, որ նոյն ժամանակ Չմիտնիայում են գտնուել Սեդրակ եւ Մաշա Սուրաբեաններն իրենց թատերախմբով: «Սուրաբեանների խումբը, Աբելեանի հետ միասին, որ նոր էր ժամանել Իզմիր, պատասխարուել էր այդ թատրոնում, բայց հրդեհը սկսուելու ժամանակ դուրս են վազում եւ ձերբակալում են թուրք ոստիկանութեան կողմից: Նրանց էլ ազատում է իրենց՝ ռուսերէն լեզուն խօսելը: Նրանք ձեւանում են ռուս դերասաններ եւ նոյնպէս մի նախ մէջ գցելով իրենց՝ մեծ դժուարութիւններով գալիս են Աթէնք, որտեղից քիչ յետոյ մեկնում են Ամերիկա»⁶:

Հայկ Արծիւ

Երգիչ, դերասան Հայկ Արծիւը (Սարգսեան, 1897, Ալսալքալաքի Գոմա գիւղ - 1969, անդ) 1918 թուականից շրջել է Օսմանեան կայսրութեան տարբեր քաղաքներում, 1922 թ., ինչպէս նշուեց, նոյնպէս եղել է Չմիտնիայում: Երկրէ երկիր թափառելուց յետոյ նա ի վերջոյ հայրենադարձուել է, Խորհրդային Հայաստանում գրի առել եւ հրատարակել իր յուշերը: Չմիտնիայի աղէտի մասին նա գրել է հետեւեալը.

«Եւ ահա այդ ժամանակներում սկսում է Իզմիրի ողբերգութիւնը: Լսում են վայնասունի ձայներ: Թուրք զինուորները շրջապատած են քաղաքը եւ առաջանում են դէպի Կորդոն ծովափը, իսկ յոյն զինուորները առանց դիմադրութեան փախուստի էին դիմում: Ցաւում էի եւ զարմանում, միեւնոյն ժամանակ զայրանում, թէ ինչպէ՞ս կարելի է մի բանակ առանց դիմադրութեան թողնի սեփական հողը, իր հարազատ ժողովուրդը եւ լքելով ամէն ինչ, նոյնիսկ իր ձեռքի հրացանը, փախուստի դիմէ: Թուրքական զօրքերը հրդեհի տալով գրաւեցին Իզմիրը: Կրակի բոցերը հասել էին երկինք, այրում էր ամէն ինչ, սեւ ամպերը ծածկել էին հորիզոնը, լսում էին լաց ու կոծի ձայներ. գնդակների շառաչիւնը սաստկանում էր, անվերջ սոսկումի ձայներ, աղաղակներ... Մի խումբ պանդուխտ հայեր՝ զինուած թեթեւ զէնքներով, դիմում էին ճակատ՝ պաշտպանելու անտէր մնացած ամբոխին: Գեներալ Հաճիմեակիի կառավարութիւնը փախուստի ճամփան էր բռնել իր կեանքը ազատելու համար: Հայ կտրիճներու անվեհեր դիմադրութեան շնորհիւ շատ-շատերը ազատագրուեցան եւ լցուելով նաւերը՝ մեկնեցան դէպի Աթէնք: Հայոց սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցին շրջապատուած էր տաճիկ զինուորներով, իսկ պարիսպներու մէջ հայ երիտասարդները զինուած, դիրքաւորուած կրում էին եւ սպասում դրսից օգնութեան: Իզմիրի հայ ազգային խորհուրդը մեկնած էր քաղաքից: Երոպացի բարձր աստիճանատր հոգեւորականների եւ դեսպանների միջոցով ազդարարուեց, որ եկեղեցու պաշտպանները զէնքերը վար դնեն, իրենք պիտի պաշտպանեն քրիստոնեայ ժողովրդին եւ ազգապատկան հիմնարկութիւնները: Մինչդեռ աւելորդ յուսադրութիւն էր այդ: Սկզբում հայ մարտիկները չէին համաձայնում, բայց վերջ ի վերջոյ վստահանալով երոպացիների կեղծ խոստումներին, յանձնուեցին:

Վերջաւորութիւնը եղաւ խիստ ճակատագրական. ոմանց արքորեցին անյայտ ուղղութեամբ, մնացեալներին էլ գնդակահարեցին: Մի խումբ հայ կտրիճներ որոշած

6 Նոյն տեղում, 109:

էին ջանձնուել. մինչեւ վերջին փամփուշտը կռում էին հերոսաբար եւ սարսափի մատնում տաճիկ զօրքերին, ազատում հարիւրաւոր կեանքեր: Հայ պատանիները եւ օրիորդները գնդակների տարափի տակ հասնում էին օգնութեան, վիրաւորներին փոխադրում էին հիւանդանոց: Կրակի բոցերը տարածուել էին ամէն կողմ: Չարիւորելի տեսարան էր, իսկ անգութ անգլիացիները եւ ամերիկացիները իրենց մարտանաւերով եկած էին թամաշայի, եւ օգտուելով առիթից, կինոյի յատուկ պատկերներ էին վերցնում: Նրանք հրճում էին եւ հեռադիտակներով նայում, ուրախանում... Անսիրտ, չար ոգիներ. մարդկային ցաւի ձայնը նրանց չէր ազդում. սաքսոնական վատասիրտ հրէշները սառնասարտութեամբ նայում էին այդ սոսկալի տեսարանին, ներքնապէս ուրախանում ուրիշների թշուառութիւնը տեսնելով, կարծես որոշ գոհունակութիւն էին զգում: Այդ օրը մի քանի ընկերներով փախուստի դիմեցինք եւ պատապարուեցինք «Իզմիր» կոչուող թատրոնի վերնահարկում: Սարսափելի դրութեան մէջ սպասում էինք մեր ճակատագրի որոշումին: Ես ունէի մի ռուս արտիստ բարեկամ, որին կոչում էին Կոնստանտին Սեմեոնովիչ: Նա կապեր ունէր ռուսական դեսպանատան հետ. նրա միջոցով տեղեկացրինք, որ մի քանի ռուսահպատակներ օգնութեան կկարօտեն, քաղցած, անապահով դրութեան մէջ կգտնուեն: Դեսպանատան կողմից ստացանք սնունդ եւ մի փոքր ապահովութիւն: Սակայն այդ երկար չտեւեց, թուրքերը սկսեցին հետապնդել մեզ. վատ էր մեր դրութիւնը, կարող էինք ծուղակ ընկնել. մտածում էինք մի ելք որոնել եւ չէինք կարողանում, ուզում էինք Իզմիրից փախչել, հեռանալ, բայց ո՞ր եւ ինչպէ՞ս, երբ քաղաքը շղթայի մէջ էր առնուած: Հեռուից լսում էին աղաղակի ձայներ եւ երբեմն էլ պայթուցիկների ուժգին որոտ: Յոյն զինուորները բոլորովին բարոյալքուած, թողնելով քաղաքը, հեռանում էին: Թուրք հրէշները չէին խնայում ո՛չ ծերին, ո՛չ մանուկին, անգթօրէն կոտորում էին ամէնքին եւ թալանում ամէն ինչ: Երբ մթնշաղը հասաւ, երեք ընկերներով դուրս եկանք վերնահարկից եւ մխրճուեցանք ամբոյսի մէջ, զգուշութեամբ անցանք քարափը, մի ակնթարթում նետուեցինք ծով: Նախընտրեցինք ծովի ալիքներին յանձնուել, քան թէ տաճիկ մարդակերներին:

Կեանքում փոքրիկ լուրորդներ էինք, բայց այդ գիշեր դարձել էինք կատարեալ լուրորդներ: Ճեղքելով ծովի ալիքները՝ գնդակների շառաչիւնի տակ շարժում էինք առաջ: Յանկարծ հեռում նկատեցինք ավից բաւական հեռու կանգնած մի նաւ: Մեր փրկութեան խարիսխը այդ նաւն էր լինելու մտածելով՝ ուժ տուեցինք մեր բազուկներին: Մեր յոյն ընկերը, որը ուղեցոյց էր մեզ, վիրաւորուեց ճանապարհին եւ մենք սոսկալի դրութեան մէջ՝ նետուեցինք նաւը: Այն տեղից չէր շարժում. պատմում էին, որ երկար տարիներ Իզմիրի քարափում մնացել էր ծովի մէջ անշարժ: Երկու-երեք օր մնացինք նաւի մէջ, հեռուից տեսնում էինք քաղաքը կրակի մէջ: Յերեկը թաքնուում էինք նաւի նկողում, իսկ գիշերները դուրս գալիս ձայն տալիս անցնող նաւերին, որ մեզ ազատեն: Բայց դժբախտաբար մեր ձայնը լսող չկար: Վերջապէս տեսանք մի անգլիական զրահանաւ, որը մեզ շատ մօտ էր: Նետուեցանք ծովը, մօտեցանք նաւին եւ խնդրեցինք, որ մեզ ազատեն. անկարելի եղաւ: Փոխանակ մարդասիրութեան, տաք ջրով մեզ պատախասնեցին: Ստիպուեցանք կրկին վերադառնալ մեր տեղը, բայց չգիտեմ ինչու ուրախ էինք: Կարծես մի լաւ բան էր սպասում մեզ: Այո, ազատուած էինք

Իզմիրի հրոյ ճարակից, ուրեմն իրաւոնք ունէինք ապրելու: Այդ յոյսով մխիթարում էինք, երբ երեւաց մի ուրիշ նաւ՝ ամերիկեան դրօշակով: Ամերիկացիները մարդասերի անուն են հանել. մտածում ենք՝ մեզ կօգնեն: Ձեռքով նշան արեցինք, փրկութիւն աղերսեցինք, բայց իզուր: Նրանք էլ, անգլիացիների պէս, մեզ երես դարձրին:

Դարձեալ նաւի նկուղումն ենք, բայց յոյսներս չկտրած: Եւ յանկարծ հեռուից նկատեցինք մի փոքրիկ նաւ՝ յունական դրօշակով: Յոյն ընկերս ուրախացած բացականչեց. «հայրենակիցներ, օգնեցէք մեզ»: Նաւը մօտեցաւ, ընդունեց: Ուրախութիւնից փաթաթուեցանք նաւաստիներին եւ համբուրեցինք նրանց: Սաստիկ ծարաւ էինք եւ քաղցած: Նաւաստիները մեզ հիւրասիրեցին: Վերջապէս փրկուած էինք եւ երախտապարտ յոյն նաւապետին...»⁷:

Հայկին եւ նրա ընկերօքը յունական նաւն իջեցրել է Միտիլի կղզում, որտեղ նրանք որոշ ժամանակ քաղցած գոյութիւն են քարշ տուել, սակայն ուրախ, որ ազատուել են Իզմիրի աղէտից:

Եզրակացութիւն

Այսպիսով, արեւելահայ բեմի առնուազն վեց գործիչ ականատեսն է եղել եւ վերապրել Զմիւռնիայի աղէտը: Նրանց յայտնուելը օսմանեան այդ նաւահանգստային քաղաքում պատահական էր, սակայն ոչ անսպասելի. հայ մշակոյթի կենտրոններից մէկը՝ Զմիւռնիան, միշտ ունեցել է այցելու հայ մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ: Անսպասելին թերեւս հայ դերասանների որպէս ռուսահպատակ ներկայանալու իրողութիւնն է, որի շնորհիւ էլ նրանք ազատուել են մահից:

Թատերական գործիչներից երեքը հանդէս են եկել յուշագրութեամբ՝ թողնելով Զմիւռնիայի աղէտի վերաբերեալ երեք սկզբնաղբիւր (երկուսը՝ արեւելահայերեն, մէկը՝ ռուսերէն): Նրանց վկայութիւնները հիմնականում լրացնում եւ ամրապնդում են անկաջ իրողութիւնները.

ա) Հրդեհն իրականացրել են թուրքերը հայկական եւ յունական թաղամասերում. թուրքական թաղամասը մնացել է անվնաս:

բ) Երոպացիները նաւերի վրայից անտարբեր դիտել են հրդեհը, ատելին՝ խոչընդոտել իրենցից փրկութիւն հայցողներին:

Այդ վկայութիւնները նաեւ տրամադրում են քիչ ծանօթ փաստեր.

գ) Թուրքական իշխանութիւնները խնայել են ռուսահպատակներին:

դ) Հայերը ցոյց են տուել ինքնապաշտպանութիւն:

Որպէս վերջաբան

Ինչպէս վերոնշեալ մէջբերումներն են վկայում, Զմիւռնիայի աղէտի տեսարանների ականատես երոպացիներից ոմանք նկարահանել են կինոխցիկով, որոնք յետագայում մուտք են գործել հայ ժողովրդին նուիրուած առնուազն երկու կինոնկարում: 1930

7 Հայկ Արծիվ, Էմմա Արծիվ, *Աշխարհով մեկ*, 28-32:

թ. Փարիզում ստեղծուած «Հայաստանի մեղեդին» (բեմադրիչ՝ Նիկոլայ Կորգանով) կինոնկարի առաջին մասում ընդգրկուել են Չմիտնիայի հրդեհը պատկերող դրուագներ, որոնցում ներկայացուել են նաև քաղաքից դէպի յունական կղզիները փախչող հայ բնակիչներ: Նոյն դրուագները տեղ են գտել նաև Կալիֆոռնիայի հայ կինոյի հիմնադրամի ստեղծած «Ժառանգութիւն» վաերագրական ֆիլմում: Նշուած դրուագներն է դիտել Կոստան Զարեանը՝ այդ մասին գրելով իր «Բանկօօպը եւ մամուրի ոսկորները» վէպում: Կինոէկրանին Հոռմի, Բենարէսի, Ուէսթմինսթերի տեսարաններին յաջորդել է Չմիտնիայի հրդեհը, որը Զարեանը համարել է «Հայ ժողովուրդի ողբերգութեան վերջին գործողութիւնը: Ծովից առնուած այդ տեսարանը ասիւոր էր: Քարափը իր ամբողջ երկայնութեամբ կորել էր բոցերի եւ քուլայ-քուլայ բարձրացող ծուխի մէջ: Ինչ էր կատարում այդ հրէշային վարագոյրի ետեւ...

Մինչ սարսափով նայում էի, մօտս նստած ֆրանսիացի կինը հարցնում էր իր ամուսինին.

– Ո՞ր տեղ է այդ քաղաքը...

– Կարծեմ Փոքր Ասիայում,– հանգիստ ձայնով եւ անտարբերօրէն ուները վեր առնելով պատասխանեց մարդը:

Ապա ներկայացրին նախապատերազմեան շրջանի մի գաւեշտ եւ ամենքը աղմուկով ծիծաղեցին: Հին բաներ, հին պատմութիւններ, հին դէպքեր եւ զգեստներ, որոնք այսօր մեզ թում են աւելի հեռու, քան մութ մտած դարերը: Կեանքը սուկայիօրէն արագ է ընթանում: Արտաքին բոլոր ձեւերը փոխում են: Այսօրը խեղդում է երեկը: Տեմպը արագանում է, մեքենան երկու տարուց աւելի չէ դիմանում, ժամը մոռանում է ժամին եւ սելիւօիդի այդ քաղաքակրթութիւնը մաշում է աւելի արագ, քան գրպանի թաշկինակը:

Մեզ համար Իզմիրը շարունակում է այրուել»⁸:

Թէ՛ ականատեսների վկայութիւնները, թէ՛ նկարահանուած նիւթերը աշխարհին տրամադրում են անվիճելի փաստեր եւ ապացոյցներ մարդկութեանը պատուհասած տարբեր կարգի ողբերգութիւնների վերաբերեալ, նաև այնպիսին, ինչպիսին Չմիտնիայի աննախադէպ աղէտն էր: Սակայն հայ եւ յոյն ժողովուրդները տակաւին չունեցան իրենց Նիտնբերգը, և յայտնի չէ, թէ՛ դեռ որքան ժամանակ մեզ համար Իզմիրը կշարունակվի այրուել:

8 Կոստան Զարեան, *Բանկօօպը եւ մամուրի ոսկորները* (Անթիլիաս, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, 1987), 510-511:

SMYRNA CATASTROPHE IN THE MEMOIRS OF ARMENIAN ACTORS

Artsvi H. Bakhchinyan

Institute of History of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

Various testimonies about the Smyrna catastrophe of 1922 are also found in Armenian theatrical memoirs. By an interesting coincidence, several Eastern Armenian theatre figures were in the city during that catastrophic event. Some of them and their descendants left “first-hand” evidence of the catastrophe in their memoirs. No less than six figures of the Eastern Armenian theatre, professionals and amateurs, witnessed and survived the catastrophe in Smyrna. Their appearance in this Ottoman port city was accidental, but not unexpected: Smyrna, one of the Armenian cultural centres, has always been visited by Armenian cultural figures. Perhaps the most unexpected is the fact that the Armenian actors presented themselves to the Ottoman authorities as Russians, thanks to which they were saved from death.

This publication presents relevant excerpts from the following sources: “Around the World” by Hayk and Emma Artsiv (Yerevan, 1964), “About My Father Hovhannes Abelyan” by Marika Abelyan (Yerevan, 2000, in Russian), and “Memoirs of Armenian Community Life” by Yevgenia Aristakyan (Cairo, 2019). All memoirs confirm well-known facts: the desperate self-defence of the Armenians and Greeks, the looting and burning of the Armenian quarter by the Turks, the refusal of the captains of foreign ships to save the insolvent, but at the same time accepting the rich, etc.

Although these memoirs have already been published, however, being less accessible and little known, they are presented in this context, making them available to historians and genocide scholars, also providing additional details about the event.

Keywords: Smyrna catastrophe, Eastern Armenian theatre actors, eyewitness accounts, Hovhannes Abelian, Yevgenia Aristakyan, Surabyans, Hayk Artsiv.

СМИРНСКАЯ КАТАСТРОФА В ВОСПОМИНАНИЯХ АРМЯНСКИХ АКТЕРОВ

Արշվի Գ. Բախչինյան

Институт истории Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

Различные свидетельства о Смирнской катастрофе 1922 года встречаются и в армянских театральном мемуарах. По интересному стечению обстоятельств, во время

того катастрофического события в городе находились несколько деятелей восточноармянского театра, некоторые из них и их потомки оставили в своих мемуарах свидетельства о катастрофе из «первоисточника». Не менее шести деятелей восточноармянской сцены, профессионалы и любители, стали свидетелями и пережили катастрофу в Смирне. Их появление в этом османском портовом городе было случайным, но не неожиданным: Смирну, один из центров армянской культуры, всегда посещали армянские деятели культуры. Пожалуй, самым неожиданным является факт, что армянские актеры представились османским властям русскими, благодаря чему спаслись от смерти.

В настоящей публикации представлены соответствующие отрывки из следующих источников: «По всему миру» Айка и Эммы Арцив (Ереван, 1964), «О моем отце Ованесе Абеяне» Марики Абеян (Ереван, 2000, на русском языке) и «Мемуары из армянской колониальной жизни» Евгении Аристамян (Каир, 2019). Все мемуары подтверждают общеизвестные факты: отчаянная самооборона армян и греков, разграбление и сожжение армянского квартала турками, отказ капитанов иностранных кораблей спасти неплатежеспособных, но принимая при этом богатых и т.д.

Хотя эти мемуары уже опубликованы, однако, будучи менее доступными и малоизвестными, представлены в данном контексте, сделав их доступными для историков и геноцидоведов, представив также дополнительные подробности о событии.

Ключевые слова: Смирнская катастрофа, восточноармянские театральные актеры, свидетельства очевидцев, Ованес Абеян, Евгения Аристамян, Сурабяны, Айка Арцив.

REFERENCES

Aristakean, Ewgenea. *Յուշեր գաղութական կեանքից* [Memoirs from Armenian Community Life]. Cairo: Jahakir Weekly, Supplement 15, 2019;

Artsiv, Hayk. Artsiv, Emma. *Աշխարհով և՛ էլ* [Around the World]. Yerevan: Haypethrat, 1964;

Zarean, Kostan. *Բանկոօպը և մամուրի ոսկորները* [Bancoop and the Bones of the Mammoth]. Antelias-Lebanon: Printing House of Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1987;

Abelian, Marika. *Օ մоем отце Ованесе Абеяне* [About my Father Hovhannes Abelian]. Ереван: Зангак-97, 2000.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Արծվի Հ. Բախչինյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ գաղթավայրեր և Սփյուռք, մշակույթի պատմություն, հայազգի ականավոր գործիչներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ artsvi@yahoo.com

Artsvi H. Bakhchinyan, PhD in Philology, Senior Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia.

Research fields – history of Armenian communities and Diaspora, history of art, eminent figures of Armenian origin.

E-mail: artsvi@yahoo.com

Арцви Г. Бахчинян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института истории Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – история армянских общин и диаспоры, история искусства, знаменитые деятели армянского происхождения.

Эл. почта: artsvi@yahoo.co